

לעשות מצוותיך

על אופני קיום ומעבר על מצוות

גבריאל חזות • מיכאל אברהם

כפר חסידים
אדר תש"ע 2010

© כל הזכויות שמורות למיכאל אברהם וגבריאל חזות
ולעמותת "מידה טובה לחקר ההגיון היהודי".
ת.ד. 5217 כ. חסידים, מיקוד: 20400
midatova@netvision.net.il

ניתן להזמין את הספר בטל': 02-6537612

סדר ועימוד: סטודיו תם
עיצוב הספר והכריכה: שפרה ברנדייס
התקנת מפתחות: נחמן אברהם
הודפס בספריית בית-אל

הקדמה

עמותת 'מידה טובה' קיימת כבר מזה כחמש שנים. בשנתיים הראשונות, תשס"ה-תשס"ו עסקנו במידות שהתורה נדרשת בהן, ופריין יצא לאור בשני צמדי ספרים בהוצאתנו. בשנים תשס"ז-תשס"ח עזבנו את מידות הדרש, ועברנו לעיון בצורת החשיבה ההלכתית ובעקרונות המטא-הלכתיים מזוויות שונות. בשנה הראשונה עסקנו בעקרונות החשיבה המטא-הלכתית, והמאמרים משנה זו מופיעים בשלושת הכרכים שיוצאים לאור כעת. בשנה השנייה עסקנו בשורשים של הרמב"ם, והתוצאות יפורסמו בעז"ה בספרנו הבא, שנמצא כעת בהכנה לדפוס. נעיר כי שני התחומים הללו, כמו גם תחום מידות הדרש, הם כמעט שדה בור מבחינת המחקר התורני, הן באקדמיה והן בעולם המסורתי (בישיבות). גם כאן מטרתנו היתה בעיקר לשרטט כמה קווים ראשוניים, וכמובן לא למצות את התחומים הרחבים הללו, בדומה למה שעשינו בשנתיים הראשונות ביחס למידות הדרש.

החל מהשנה הנוכחית (תשס"ט), החמישית לקיומה של 'מידה טובה', אנחנו עוסקים במחקר מקיף ושיטתי יותר על המידות, שמנסה לאסוף ולסדר באופן שיטתי את המסקנות מן המאמרים של השנתיים הראשונות, ולבנות תמונה שיטתית מלאה של כל אחת מהמידות (ולמעשה של כמה קבוצות מידות). לשם כך השתתפנו בבניית קבוצת מחקר שבה משתפים פעולה מתמטיקאים ולוגיקנים מן השורה הראשונה, וביחד עמם בחנו את המידות ההגיוניות, קל וחומר ושני בנייני האב, והגענו למודל לוגי-מתמטי מקיף שממצה את מכלול התופעות שנוגעות למידות הדרש הללו.

כעת הסתיים החלק הראשון של המחקר, והגענו למודל לוגי-פורמלי מאוחד עבור שלושת המידות ההגיוניות. אנחנו מאמינים שבמידה רבה הבנו את אופן פעולתן של המידות הללו, וכאמור אף איחדנו אותן למבנה לוגי כולל אחד. אנו מצאנו כי המידות הללו יכולות לשמש כאבני בניין לפורמליזציה לוגית של החשיבה הלא-דדוקטיבית בכל תחומי החשיבה האנושית, בהתאם לחזונו של הרב הנזיר (ראו על כך בשני מאמריו הראשונים, לפרשיות בראשית ונח, תשס"ה). תוצאות המחקר ייצאו לאור בעז"ה בשני מאמרים וספר שנמצאים כעת בדפוס. לקראת סוף שנת תשס"ט עברה הקבוצה לעסוק בחקר שלושת מידות ה'כלל ופרט', בניסיון להגיע לתמונה מלאה ושיטתית של דרכי הדרש הללו. גם כאן די ברור שמדובר במבנה כולל, אם כי פחות אוניברסלי. ייתן ה' ויעלה בידינו לשרטט תמונה מקיפה של מידות הדרש ההלכתית, ובכך תתממש אחת ממטרותינו הראשוניות.

בפתח שלושת הכרכים הנוכחיים, שהם פירותיה של שנת תשס"ז, אנחנו מודים לה' על שזכינו להוציא לאור את פרי עמלנו. כאמור, בשנה ההיא עסקנו בשאלות מטא-הלכתיות, כלומר בדרכי החשיבה ההלכתיות. ייחודם של המאמרים כאן הוא בכך שמוקד העיון אינו הסוגיא ההלכתית עצמה אלא העקרונות שבבסיסה. מאמר תורני-למדני עוסק בדרך כלל בנושא הלכתי כלשהו, והעקרונות המטא-הלכתיים משמשים אותו רק ככלי עזר להבהרת הנושא ההלכתי הנדון בו. לעומת זאת, במאמרים שבכאן הנושא הוא העקרונות הלמדניים עצמם, ובמובן זה מדובר כאן בעיון מטא-הלכתי ולא בעיון הלכתי (על אף שהתחומים לא תמיד ניתנים להבחנה חדה זה מזה).

תחושתנו היא שיש חוסר גדול בסוג עיון כזה. מאמרים למדניים שנעשים בכלים מסורתיים,

בדרך כלל עוסקים בשאלות הלכתיות ועיוניות, ומשתמשים בעקרונות למדניים ומטא-הלכתיים, לפעמים באופן לא מודע ולפעמים במודע. אך הנושא שלהם אינו העיקרון המטא-הלכתי אלא ההלכה הנדונה. דרך משל, קשה למצוא מאמר תורני שעוסק בשאלה מה משמעות החילוק הרווח בלימוד הבריסקאי בין 'חפצא' ל'גברא'. רבים משתמשים בצמד המונחים הזה (במשמעויות שונות), ככלי לניתוח הלכות שונות, אך מעטים מאד טורחים לברר את עצם משמעותם (לכן גם לא תמיד שמים לב לכך שיש להם כמה משמעויות שונות, ובודאי לא לקשר בינם לבין חילוקים אחרים – כמו מצוות פעולה ותוצאה, טעם וגדר וכדו').

חיבורים אקדמיים ספורים עוסקים בביורר המושגים הללו עצמם, אך גם שם ישנו חסר גדול, הן במתודה והן בהיקף. חיבור אקדמי גם הוא עוסק בדרך כלל בסוגיא הלכתית או בנושא הלכתי, ולא בעיקרון מטא-הלכתי. גם אם ישנו חיבור שעוסק בעיקרון הלמדני עצמו, מדובר בדרך כלל בעיקרון שהומשג כבר בספרות התלמודית, או לכל היותר בראשונים, אך לא בלמדנות ההלכתית המאוחרת יותר. חיבורים מעטים מאד עוסקים בלמדנות המאוחרת עצמה כנושא העיקרי לעיונם.

מאמרנו כאן נוגעים בעקרונות כאלו, ואנו עושים זאת בכלים למדניים-מסורתיים קלאסיים. הסיבה לכך היא שאנחנו מנסים לברר את העקרונות בהם אנו דנים 'מבפנים' ולא 'מבחוץ'. ובכל זאת, צורת העיון וזווית המבט חורגת מהמקובל בספרות התורנית הרגילה. פעמים רבות אנחנו שואלים את עצמנו לגבי השורשים הפילוסופיים של החילוק בו אנו דנים, ומוצאים לו אנלוגיות בתחומים חוץ-הלכתיים. בזה אנו חורגים כמובן מגבולות העיון ההלכתי המצוי.

במונחים המקובלים כיום, המאמרים הללו אינם 'מחקר תלמודי' וגם לא 'משפט עברי', ומסיבה זו נמנענו משימוש במונח הזה בכותרת הספרים. ענייננו הוא לשפוך אור נוסף על ההלכה, ועל העיון בה כפי שהוא נעשה בפועל.

מטבע הדברים, במהלך הדברים עולות תובנות הלכתיות ומטא-הלכתיות רבות ומגוונות. דומה כי זוהי תוצאה ישירה של העובדה שהשאלות אותן אנחנו שואלים הן שונות מעט מאלו שנשאלות בדרך כלל, וגם מייחודה של צורת הטיפול בשאלות הללו. אלו הן אינדיקציות למשמעות החשובה שיש לשאלות המטא-הלכתיות, לא רק במישור העיוני-אקדמי, אלא גם במישור ההלכתי עצמו. יש במאמרנו כמה וכמה השלכות הלכתיות, לפעמים מפתיעות ואף נועזות. חלק מהדברים עוררו תגובות של הקוראים, מהן מסכימות ומהן חולקות, ואנו שמחים על אלו כמו גם על אלו. אנו מקווים שהדברים יתרמו משהו להתעוררות העיון המטא-הלכתי בבתי המדרש השונים, לגווניהם.

המאמרים נכתבו ונשלחו לקוראינו לפי סדר פרשיות השבוע, אף שאין בהכרח קשר בינם לבין הפרשה. הפרשה היא רק קטליזטור לעיסוק בנושא הנדון, אך בהחלט אין כאן מאמרים על פרשיות השבוע במובן המקובל. כמו כן, אין קשר הכרחי בין המאמרים לבין עצמם, וכל אחד מהם עומד לעצמו. ובכל זאת, יש מהם שמזכירים מאמרים אחרים, ואף מוסיפים עליהם, והקריאה של כולם יכולה בהחלט להעשיר את התמונה המתקבלת.

בגלל אורכם של המאמרים החלטנו לחלק אותם הפעם לשלושה ספרים, שמסודרים לפי תת-נושאים: הראשון עוסק במצוות וסוגיהן. השני עוסק באופני קיום מצוות ומעבר עבירות. והשלישי עוסק בעקרונות מטא-הלכתיים כלליים ובמשמעותם הפילוסופית. כאמור, אין קשר

מהותי בין המאמרים השונים, כמו גם בין הספרים השונים, אך מאמרים שמזכירים זה את זה יימצאו בדרך כלל באותו כרך. השתדלנו להקפיד על כך שכל מאמר, ובודאי כל ספר, יעמוד לעצמו ויוכל להיקרא עצמאית.

כאמור, בספר הנוכחי אנו עוסקים בדרכי פעולתו של האדם ביחס למצוות ועבירות. אנו נבחן כאן דרכי קיום מצוות ומישורי עבריינות שונים (שנוגעים גם לשאלת היחס בין הלכה לעובדות, שנדונה בספר הקודם). במאמרינו בספר הנוכחי אנו עוסקים בשאלת עבירה לשמה וגבולות ההלכה, ומתוך כך בשאלת היחס בין מערכות ערכים שונות ואינקומנסורביליות של ערכים. אנו בוחנים האם ניתן לתת פסיקות מקילות לעבריינים כדי למעט את חומרת העבריינות שלהם. אחד המאמרים נזקק להבחנה הבריסקאית בין קיום מצוות לבין יציאה ידי חובה, ובמשמעותה לעבודת השם. כמו כן, אנו בוחנים את היחס בין מעשה לכוונה, בהלכה ובמוסר, ומתוך כך מגיעים גם לדיון על טלאולוגיה ודאונטולוגיה בתחום המוסר. אנו בוחנים דרכים שונות להכריע קונפליקטים ערכיים, בהלכה ובכלל. אנו מצביעים על קשר בין קודשים לתפילה בהלכה (תחום ה'עבודה'), ומנסים להבין מתוך כך את המושג 'לשמה', ואת העיקרון ההלכתי של 'בעיני שנה עליו הכתוב לעכב'. בתחום הקודשים אנו מגדירים מעשים וירטואליים, ומתוך כך בוחנים את היחס בין מחשבה למעשה בתחומים אלו ובתחום הטהרות. בשני מאמרים אנו נזקקים למושג 'טריטוריה הלכתית', כלומר תיחום של תחולת הלכה כלשהי משיקולים לא הלכתיים-פורמליים. אנו עוסקים ביחס בין לוגיקה והלכה, דרך בחינת מכניזמים של היתר לצורך פיקוח נפש. סוגיית 'אי עביד לא מהני' מוליכה אותנו להגדרת כמה סוגי נורמות, וכמה מישורי בחינה של מצווה או עבירה. במאמר אחר אנו מגיעים למסקנות מרחיקות לכת בדבר חובותיהם של נושאי משרות ציבוריות, בבחינת "אפילו שנוטל את נפשך", ומתוך כך לשאלות פרקטיות כמו הפעלת משטרה בשבת. המאמר הבא נוגע גם הוא בשאלת מעמדו המיוחד של הציבור, דרך מצוות ציבוריות. אנו מראים סיטואציות שבהן ניתן לקיים ולבטל מצווה בו-זמנית. באותו מאמר נדונות גם הכללות מדעיות, ויחסה הניהיליסטי של ההלכה להכללות ולחוקים כלליים.

כתמיד, נשמח לשמוע הערות והארות מקוראינו הנאמנים, שהחכימו אותנו רבות גם בעבר.

תוכן עניינים

11 על הלכה ומציאות: שלושה סוגי עבריינות (פרשת לך-לך)

המאמר דן ביחס בין שני סוגי הקרבנות הללו, ומבחין דרכם בין שני מישורים של עבריינות, ושני מישורים של מצוות ועבירות. בתוך הדברים אנו עוסקים בשאלות של חפצא וגברא, תוצאה ופעולה (שנדונו במאמר 1), בשאלת הספיקות בהלכה ועוד.

39 על גבולות ההלכה: עבירה לשמה (פרשת וירא)

המאמר דן בגבולות ההלכה ובמשמעות ההוראה ההלכתית, וזאת מן הזווית של האפשרות לעבור על ההוראה ההלכתית באופן לגיטימי. אנו ניגע בשאלה שעולה גם בתורת המוסר הפילוסופית לגבי אפשרות וצורת ההכרעה בין מערכות ערכים שונות. מתוך כך ננסה להגדיר יותר את מעמדה ההלכתי והחוץ-הלכתי של עבירה לשמה.

59 על פסיקות מקילות לעבריינים (פרשת חיי-שרה)

המאמר עוסק בשאלה של בחירה חופשית והיקבעות מראש. הוא מרחיב את היריעה לגבי עבריינות אנושית, ומתוך כך עובר לעסוק בשאלה האם ניתן לכתחילה לנקוט מדיניות שבאה להקל על עבריינים.

75 קיום ההלכה ועבודת השם (פרשת וישב)

המאמר עוסק בשאלה האם קטן יכול לייבם, ומתוך כך יוצא להבחין בין מעשה מצווה, חיוב במצווה וקיום מצווה. מתוך כך אנו נוגעים בשאלת היחס בין מצוות קיומיות למצוות שנעשות כאינו מצווה ועושה. אנו מראים שישנם רצונות של הקב"ה מחוץ לציויי ההלכה, ובדקים את היחס בין קיום ההלכה לבין עבודת השם.

91 היחס בין מעשה וכוונה בהלכה (פרשת ויחי)

המאמר עוסק בשאלת תפקיד הכוונה בעבירה ההלכתית והפלילית. אנו בוחנים מצבים בהם יש מעשה ואין כוונה, או להיפך. אנו מבחינים בין עבירה הלכתית שהיא טלאולוגית באופייה לבין עבירה מוסרית שהיא דאונטולוגית בבסיסה.

111 על קונפליקטים ערכיים והכרעתם (פרשת בא)

המאמר עוסק בדברי הריטב"א לגבי ב"ד שהיה אנוס לא לקדש את החודש, ויוצא מהם לארבעה פרקים שונים: א. מה פירוש 'שכבר קדשוהו שמים'? האם אכן יש ישיבה בב"ד של מעלה שמקדשת את החודש? ב. סמכות חכמים לגבי הלוח. ג. הבחנה בין עשה ללאו לגבי מסירת נפש בשעת השמד. ד. דיון עקרוני בקונפליקטים ערכיים והכרעתם.

135 בין הלכה לעבודת השם: תפילה וקדשים (פרשת ויקרא)

במאמר זה אנו מביטים על תחום הקדשים, ועל מעמדה של הכוונה והמחשבה בתחום זה. אנו מבחינים בין 'לשמה' לבין כוונה, ומתוך כך עוברים לדון בשאלת 'בעינין שנה עליו הכתוב לעכב'. העיקרון הזה מבטא מהות יסודית של תחום הקדשים (בדומה לתפילה), כעבודת השם שיש לה משמעות מעבר להיותה קיום מצווה. אנו קושרים זאת למאפיין ייחודי נוסף של תחום הקדשים, שלא לומדים בו 'למד מן הלמד'.

157 מעשים וירטואליים בהלכה (פרשת צו)

המאמר בוחן את ההיררכיה בין מחשבה למעשה בתחום הקודשים. אנו מצביעים על מעשים וירטואליים בתחום זה, ומציעים שכל הפירוט של מעשה הקרבת הקרבנות מיועד ליצור מסגרת למחשבות, שהן המהות של תחום הקודשים.

187 דעת בטהרות (פרשת שמיני)

המאמר עוסק בתפקודה של המחשבה בתחום הטהרה. מתוך כך אנחנו מסבירים את הדרישה למוע עם משקה כתנאי לקבלת טומאה, ומהי סוג הדעת שנדרשת לשם כך. כמו כן, אנו דנים במעמדה של פרה אדומה כמצויה בין תחום הקודשים לטהרות.

211 על טריטוריה הלכתית (פרשיות אחרי מות-קדושים)

המאמר עוסק בשני מנגנוני דחייה הלכתיים: הלוגי והנורמטיבי, וקושר אותם למונחים החז"ליים של 'הותרה' ו'דחיה'. כמו כן, המאמר מגדיר מושג מטא-הלכתי חדש: טריטוריה הלכתית, כלומר תחום שמעבר לו פגה תחולתם של עקרונות הלכתיים, גם אם הם תקפים.

מכניזמים של היתר משום פיקו"נ: לוגיקה והלכה (פרשת אמור)

235

המאמר עוסק בדיני קידוש וחילול השם, בשאלות של ריפוי באיסור, ובמכניזמים שונים של היתר משום פיקו"נ, ובמשמעויות לוגיות ומטא-הלכתיות שלהם.

האם אפשר לפעול נגד התורה? בעניין 'אי עביד לא מהני'

263

(פרשיות בהר-בחוקותי)

המאמר עוסק בשאלה מה משמעותה של פעולה נגד ציווי התורה, והאם מצוות התורה הן עובדות או נורמות שמבטאות עובדות, או נורמות 'צפות'. אנו דנים ביחס לכללי הפקעה אחרים (כמו 'שנה עליו הכתוב לעכב', או 'מצווה הבאה בעבירה' וכדו'). בתוך דברינו אנו מבחינים בשלושה מישורי דיון בכל מצווה או עבירה: החלות, הקיום/העבירה, השכר/העונש.

שוב על טריטוריה הלכתית (פרשת חקת) 287

המאמר עוסק באפשרות של אדם להשפיע על תחומו של חברו (לאסור דבר שאינו שלו). אנו מבחינים בין פסולים שהאדם יוצר לבין פסולים שהתורה מטילה. אנו שבים מזווית נוספת לנושא הטריטוריה ההלכתית, בו עסקנו במאמר קודם בספר זה. אנו עוסקים בשאלה האם יש בהלכה רק שיח של חובות, או גם שיח של זכויות, ומגדירים טוב יותר את המושגים 'זכות' ו'חובה'.

'אפילו הוא נוטל את נפשך': חובתו של נושא משרה ציבורית

311 (פרשת דברים)

המאמר עוסק בשאלת החובה של נושא המשרה כלפי הציבור, ומסביר מתוך כך תופעה הלכתית קשה ביותר של דרישה מאדם לסכן את חייו למען מטרות פרוזאיות. עולות מכאן מסקנות חשובות ואקטואליות ביותר, לגבי חובת נושא משרה ציבורית, ולגבי הפעלת משטרה ושירותים חיוניים בשבת וכדו'. בתוך הדברים אנו עומדים שוב על היחס בין היחיד לציבור.

האם מצווה יכולה להתקיים ולהיבטל בו-זמנית: מצוות שמוטלות

על הציבור (פרשיות ניצבים-וילך) 333

מאמר זה עוסק במצוות הקהל. אנו מגלים כי נשים חייבות בה אע"פ שהזמן גרמא, וקטנים חייבים בה, על אף הפטור שלהם ממצוות. מתוך כך אנו עומדים על ייחודן של מצוות שמוטלות על הציבור. אנו רואים שיש כמה סוגים של מצוות שיכולות להתקיים (על ידי המחוייב בהן) ולהתבטל (על ידי האחראי לקיומן) בו-זמנית. במהלך הדברים אנו עומדים על הניהיליזם ההלכתי (איך למדין מן הכללות אפילו במקום שנאמר בו 'חוצ'), ומתוך כך על היחס בין תיאוריות והכללות מדעיות והלכתיות (פנומנולוגיה ומהות).

נספחים

356	מקורות - מקרא, חז"ל ספרי פרשנות וכללים	נספח א:
369	ביבליוגרפיה כללית	נספח ב:
371	מושגים ומילות מפתח	נספח ג:

